

Az erdélyi fejedelmek címeradományainak motívumvizsgálata

I. Eredmények

II. Adatbázis (csatolt filé-bán elküldve)

I. Eredmények

1. Forrás és módszer

Erdélyi Királyi Könyvek (adatbázis és DVD)

A címereslevelek latin nyelvű címerleírásainak vizsgálatához szükség volt az erdélyi fejedelmek okleveleinek digitalizált formában való, adatbázissal ellátott kiadására, mivel a 30 kötetet is meghaladó kancelláriai másolati könyveket lakhelyemről, Miskolcra nem lett volna lehetséges a Magyar Országos Levéltárban kutatni. Ez a munkát a szerkesztésem alatt már korábban megkezdtük, s 2004-ben, jelen OTKA-kutatásom megkezdésének évében meg is jelent a 3. CD-ROM I. és II. Rákóczi György oklevelével. A hátralévő, Báthori Zsigmond, János Zsigmond, Barcsay Ákos és I. Apafi Mihály okleveleit tartalmazó köteteket jelen kutatásom során egyedül dolgoztam fel, s az Arcanum Kiadó lehetőséget adott, hogy ezeket ne újabb CD-n, hanem a korábbi oklevelekkel együtt DVD-n jelentethessem meg. A DVD 8516 fejedelmi oklevél gyűjteménye, s mivel a fejedelmek sokszor korábbi, köztük középkori dokumentumokat is átírtak, összesen 10 174 oklevél szövege olvasható az erdélyi fejedelmek kancelláriáján vezetett másolati könyvekben. A DVD a Magyar Országos Levéltár két fondjában — Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára (MOL F 1) és Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára Protocolla, libri regii et stylonaria (MOL F 15) — 35 kötetben fennmaradt Erdélyi Királyi Könyvek közel 14 ezer oldalának digitális másolatát és az oklevelekhez készült adatbázist tartalmazza.

Jelen kutatásom alatt az alábbi Erdélyi Királyi Könyv-kötetek adatbázisát készítettem el:

2004-2005-ben készített adatbázis

Megjelent: Erdélyi Királyi Könyvek, Arcanum DVD, 2005

<i>Kötetszám</i>	<i>MOL-jelzet</i>	<i>Oklevelek száma</i>	<i>Oldalszám</i>
<i>DVD</i>			
27. kötet	MOL F 1 30	1-639/718 oklevél	(919 oldal)
28. kötet	MOL F 1 31	1-123/144 oklevél	(245 oldal)
32. kötet	MOL F 1 32	1-106/111 oklevél	(156 oldal)
33. kötet	MOL F 1 33	1-111/131 oklevél	(324 oldal)
34. kötet	MOL F 1 34	1-144/158 oklevél	(500 oldal)
k6. kötet	MOL F 15 6	1-279/513 oklevél	(630 oldal)
k11. kötet	MOL F 15 11	1-413/366 oklevél	(666 oldal)

A DVD-n megjelent oklevelek képezték alapját az ikonográfiai kutatásnak. A legkorábbi címeradományozó oklevél Izabella királynétól származik (1551. jan. 7.), a legkésőbbi I. Apafi Mihálytól (1689. júl. 26.), így a kancelláriai másolati könyvekben fennmaradt címereslevelek 138 évet fognak át. Bár a kancelláriai jegyzőkönyvek egy része elveszett, illetve az adományokat és egyéb okleveleket hiányosan másolták be a Liber Regius köteteibe, mégis ez a forrás a legteljesebb és leggazdagabb, amely az Erdélyi Fejedelmek által kiadott armálisokra vonatkozik.

Erdélyi címeradományok

A DVD-n megjelent adatbázis szerint a közel 140 év alatt kiadott oklevelek között 1822 tartalmaz címerleírást, az egyes oklevelek vizsgálata során azonban kiderült, hogy 17 rekordon (oklevélben) nem volt címerleírás (ezek a DVD-kiadás számozása alapján az alábbiak: 6.128; 7.220; 15.3, 16.262; 24.137; 25.95; 25.344; 25.360; 26.70; 26.73; 26.284; 26.295; 26.430; 27.193; 27.639; 28.13, 28.32.) A forrásbázisba felvett armálisok végső száma 1784 armális és címerleírás lett (1 oklevélben, egyedüli módon, 2 adomány és így 2 címerleírás szerepel, ezeket külön adománynak vettük. A címeradományok közül az alábbi 4 (megerősítésként) kétszer szerepeltek, így ezekkel 1780-ra csökkent a forrásbázis.

<i>Adományos</i>	<i>Fejedelem</i>	<i>DVD-szám</i>
Eösz de Bihar Lukács	Bethlen Gábor	1615.05.14 8.39/a
Fabján Márton a lovas testőrség hadnagya	Bethlen Gábor	1628.03.25 25.97/b
Erdély és a Részek prédikátorai,lelkészei	Bethlen Gábor	1629.07.14 14.72
Bartos de Saarkedzuylak András deák	I.Rákóczi György	1640.12.11 20.71

Két esetben a kancellárián a pajzscímer ábráját kifelejtették a leírásból, de ezeket nem töröltük az adatbázisból.

Fejedelmek és armálisok

Ha a fejedelmek címerleírást tartalmazó adományait (amelyek nem térnek el lényegesen a nemesség- és címeradományok összes számától) egybevetjük az uralkodók összes másolati könyvbe bejegyzett oklevelével, kitűnik, hogy az egyes uralkodók milyen szerepet szántak a nemességgel együtt járó címeradománynak. (A kutatás során kiderült, hogy az Erdélyi Királyi Könyvek DVD-n a 2.355 sz. rekordon Báthori Zsigmond helyett tévesen Báthori István az oklevél kiadója, az adatbázisban a helyes adatot írtuk be.)

<i>Fejedelem</i>	<i>Armális címerleírással</i>	<i>Összes oklevél</i>	<i>Címerleírást tartalmazó oklevél %-ban</i>
Izabella	1 címeradomány	(összes: 76)	1,3 %

János Zsigmond	12 címeradomány	(összes: 332)	3,6 %
Báthori István	1 címeradomány	(összes: 17)	5,8 %
Báthori Kristóf	2 címeradomány	(összes: 169)	1,1 %
Báthori Zsigmond	121 címeradomány	(összes: 1836)	6,6 %
Bocskai István	37 címeradomány	(összes: 110)	33,6 %
Rákóczi Zsigmond	86 címeradomány	(összes: 683)	12,6 %
Báthori Gábor	291 címeradomány	(összes: 1071)	27,1 %
Bethlen Gábor	297 címeradomány	(összes: 1475)	20,1 %
Brandenburgi Katalin	21 címeradomány	(összes: 214)	9,8 %
I. Rákóczi György	125 címeradomány	(összes: 1431)	8,7 %
II. Rákóczi György	522 címeradomány	(összes: 1242)	42,0 %
Barcsay Ákos	55 címeradomány	(összes: 261)	21,0 %
I. Apafi Mihály	199 címeradomány	(összes: 524)	37,9 %

A táblázatból kitűnik, hogy Bocskai István, Báthori Gábor, II. Rákóczi György, illetve Apafi Mihály élt a leginkább a címeres nemesítés politikai eszközeivel, Apafi szinte minden második adományaival címert adományozott, de Bethlen Gábor és I. Rákóczi György, illetve Barcsay Ákos is adománya egynegyedében jutalmazta címerrel híveit.

Adatbázis

Az 1788 (1784) címerleírás alapján EXCEL-ben szerkesztett táblázatot állítottam fel az alábbi, összesen 17 mezővel, melyek az armális diplomatikai, címerképi és heraldikai adatait tartalmazzák.

I. Az armális diplomatikai adatai

1. Az adományos(ok) neve és státusa
2. Fejedelem (az oklevél kiadója)
3. DVD-sorszám
4. Dátum
5. Az adományos birtoka, lakóhelye

II. A címerképek motívumai

6. Pajzstalp v. pajzsalap (*basis*) motívuma
7. 1Címerkép (fő címerkép)
8. A címerkép színe/máza; a viselet darabjai és színei
9. A címerképen szereplő másodlagos viselet darabjai, egyéb jellemzők
10. 2Címerkép (a fő címerkép melletti ábra)
11. A címerkép színe vagy a viselet darabjai
12. 3Címerkép (harmadlagos címerkép)
13. A címerkép színe, viseleti darab
14. 4Címerkép (a címer negyedik ábrája)

III. Heraldika

15. Megjegyzések, a címerkép jelenetének leírása, jelmondat szövege

16. A pajzs jellemzői (osztottság, mázak, heroldalakok), jelmondat

17. Az oromdísz címerképe(i.)

2. Címermotívumok

Az adatbázis 1748 rekordjának közel 30 ezer mezejével felállított táblázat az OTKA-kutatás koherens, sőt fő alkotóeleme, s mivel elenyésző kivételtől eltekintve, a címerekbe címerképeket, s nem heroldalakat raktak, a címerképek elemeit az ábrázolások alapján ikonográfiai klasszifikáció szerint lehet csoportosítani, s ezzel a törökkori erdélyi társadalom, a fejedelmi társadalmpolitika, a korabeli „magas” és népi műveltség, a mentalitás fontos forrásához juthatunk. Úgy vélem, ez a forrás eddig jórészt kiaknázatlanul maradt, statisztikai módszerekkel nem vizsgálták a rendi társadalom eme fontos, egyszerre írásos és képi forrásbázisát.

Pajzstalp és természeti környezet

Az erdélyi címerek már azzal is támogatni látszanak a magyar heraldika természetűségéről szóló általános vélekedést, hogy 622 címeren szerepel a pajzsokon pajzstalp, vagy ahogyan az alsó egyharmad részt görög/latin szóval nevezik: *basis*, vagyis az összes címer 35 %-án a pajzstalpat ikonográfiai motívum tölti meg. Ez nem heraldikai ismertetőjegy, rámutat ugyanakkor a magyar heraldikai és képi gondolkodás egyik jellemzőjére is, jelesül: a pajzstalp egyben a címerkép megtámasztását is szolgálja, jelezve, hogy a természettől idegen, lebegő címerképek nem voltak népszerűek a korban.

A természet iránti elkötelezettség, a címerkép mint a valóság bizonyos leképezése még inkább kitűnik a pajzstalp ikonográfiájában, hiszen a 622 basisból 255, vagyis a 622 pajzstalpas címer 41 % zöld, néhányszor virágos mezőt ábrázol, 101 pedig zöldellő füves dombot (kb. 18 %), ebből 22 alkalommal a magyar heraldika kedvelt formája, a hármashalom jelenik meg. Kedvelt természeti alap a szikla is, 99 címeren (a pajzstalpak 16 %-a) szerepel, ennek közel egyharmada hármashalom, amelynek, hasonlóan a hármashalomhoz, a középső, kiemelkedő ormára helyezték a címerképet.

Érdekes, hogy csak 14 címeren szerepel víz pajzstalpként, ebből 3 kifejezetten tenger, és meglepő, hogy csak 2 esetben folyó, párszor megjelenik még bokros liget, bokros liget, erdő, babérágak, fenyőág, fatörzs és fagerenda. A természet önállóan a pajzstalpak 72,5 %-ban jelenik meg, a maradék esetben a legnépszerűbb, nem természetes alátámasztást, a koronát figyelhetjük meg. A pajzstalpban 160 korona szerepel önállóan, erre helyezik, illetve ebből nő ki a címerkép. 46 esetben a természetes alátámasztást – domb, hármashalom, mező, szikla, víz – a koronával kombinálták a címer szerkesztői, ezzel együtt a pajzstalp 23 %-án jelenik meg a korona, míg a pajzstalpak közel $\frac{3}{4}$ -e természeti környezetet teremtenek, s ezzel jelenetté, zsánerszerűvé teszi a címerképet. Ha az összes címert tekintjük, ezek kb. $\frac{1}{4}$ -e valós természeti körülményeket, mintegy díszletet teremt a címer fő ábráinak.

A fő címerkép motívumainak klasszifikációja I. (Ember és félkar)

A címerképek elemeinek statisztikai jellegű vizsgálata során a leírásban szereplő elemeket fontossági sorrendben vizsgáltuk, s így a fő címermotívum 1088 esetben, vagyis az összes armális 61 %-ában magát a címernyerőt ábrázolja. Az elsődleges címerképeken 704 esetben jelenik meg emberi alak, legtöbbször teljes, ritkábban növekvő formában, ez az összes címer 39 %-a, 383-szor pedig a magyar törökkori heraldika talán legjellegzetesebb címerképe, a félkar, ez az összes címer 21 %-a.

Az „emberi tényező” túlsúlya a magyar (erdélyi és királyi magyarországi) törökkori címeradományokon – közhely, az adatbázis az első azonban, amely a másolati könyvekbe bevezetett oklevelek alapján az Erdélyi Fejedelemség és fejedelmek gyakorlatában az emberi alak és félkar arányát pontosan, az összes címerek együtödében határozta meg.

Viselet és színvilág

Mivel a fő/elsődleges címerképek több mint 60 %-a embert vagy (a korban legfontosabbnak ítélt) testrészét ábrázolja, az adatbázis forrásul szolgálhat a viselettörténethez is, mind az egyes viseleti darabok (a „divat”), illetve azok színének meghatározásához. A teljes személy, illetve a félkar leggyakoribb viselete a páncél és fegyverzet, a fő címerábra (= 1088) 279-szer, vagyis az esetek 25 %-ában páncélt (mellvért, illetve kar- és kézpáncél, sőt páncélkesztyű) hord. A címerleírások 391 esetben adják meg a személy, illetve félkar viseletének színét, s ebből 176-szor vörös (ebből 4 bíbor) a ruházat színe. A legkedveltebb szín az összes ruházat 44 %-ában a vörös, ezután következik a zöld 118 esetben (30 %), majd 27-szer a kék (7 %), 24 esetben fehér (6 %), ezen kívül 10-szer fekete/sötét, 5-ször skarlátszínű a viselet vagy a felsőruha. Ugyancsak különleges szín a kékes lila árnyalatú jácint, amely 15 esetben (3 %) szerepel a ruha színeként, 4-szer pedig violaszínű a viselet. A vöröses színárnyalatok dominanciája nem meglepő, hiszen a 16-17. századi limitációk is gyakran említik ezeket a színárnyalatokat a drágább szövetek között („gránát és skarlát posztó”), meglepő viszont a zöld kedveltsége.

A viseleti darabok azonosítása már nehezebb, hiszen a latin szövegben a felsőruha, s általában a ruházat meghatározására a legáltalánosabb a legáltalánosabb a *vestis*, ritkább a *tunica*, amelyet már mentének fordíthatunk. Fontos viselettörténeti adatokkal szolgál viszont a különböző színű nadrág és felsőruha (mente) színének megjelölése, amely már közelebb visz a divathoz, hiszen korszakonként is változhat. A címerképek az alábbi felsőruha-nadrág színösszeállítást tartalmazzák: fehér ruha-vörös nadrág (1609 és 1628), fehér-kék (1608), jácintszínű ruha-vörös nadrág (1607 és 1614), jácintszín-zöld (1634), kék mente/ruha-vörös nadrág (1607 és 1659), violaszín nadrág és páncél (1606), vörös rövid mente-kék nadrág (1608). A leggyakoribb a vörös mente/ruha és a kék nadrág együttes használata, 10 alkalommal így viselik a címerképen (1613 és 1659 között, 1608 és 1610 között 8-szor!), majd a vörös ruha-skarlát nadrág, ez 5-ször szerepel (1607 és 1614 között, 1607/1608-ban 4-szer), de van adat a vörös és zöld színösszeállításra is: vörös ruha-zöld nadrág (1607), zöld ruha-bíbor nadrág mint előkelő gyermek viselete (1618), zöld ruha-vörös nadrág (1630), zöld ruha-skarlát nadrág (1606 és 1654), zöld ruha-vörös nadrág (1608 és 1654 között, 1608-ban 3-szor). Feltűnő, hogy a skarlátszín milyen gyakran szerepel nadrág színeként, ez talán a skarlát posztó speciális minőségét is jelentheti. Több esetben a

mente és dolmány, a két leggyakoribb kabátfajta színösszeállítását is tetten érhetjük: vörös dolmány–fehér mente hosszú övvel (1608), vörös mente–jácint dolmány (1615), vörös mente–zöld dolmány (1617), zöld dolmány–skarlát mente (1621), zöld mente–kék dolmány (1621). A viselet színei néha az etnikum szerint is változnak, 1602-ben a magyar vitézt bíborszínű ruhában, míg török ellenfelét zöldben írják le, 1607-ben egymással küzdő katonák között a magyar vitézen vörös ruha és nadrág, a törökön sárga ruha és vörös nadrág van.

Az adatbázis lehetővé teszi, hogy bizonyos „divatcikkek” kultuszát is dokumentálhassuk. Ilyen a vállra vetett párdúcőr (tigrisbőrt nem találtunk), amelyet azonban csak 5 címerkép tartalmaz. Feltűnő, hogy az ebből 4 „kacagány” 1606 és 1608 között szerepel, talán nem véletlen, hogy Bocskai két armálisában is párdúcőrös lovas szerepel, illetve 1655-ben Apafi Mihály is párdúcőrös vitézt adományoz egy címerben. Többször, pontosan 58 esetben szerepel a sárga csizma, amely az erdélyi nemesi és katonai elit presztízst közvetítő viseleti darabja lehetett, vörös csizma viszont csak kétszer fordul elő, 1608-ban és 1680-ban.

A fő címerkép motívumainak klasszifikációja 2. (Állatok)

A heraldika koherens része az állatkultusz, az erdélyi heraldika azonban ebben is mutat bizonyos sajátos vonásokat. A címerleírások alapján összesen 567 armalison szerepel (valós és képzeleti) állat a primer címerképen, ez az összes címer 32 %-a. Úgy tűnik, a képzeleti állatok vagy heraldikai élőlények kevésbé kedveltek, mint a természetes fauna, az 567 állatos címerben 31 griffet (egy részük növekvő), 1 sárkányt és 14 egyszarvút találunk, vagyis alig több mint 8 %-ot. Ezzel szemben természetes állat vagy testrésze 521-szer, 91 %-os arányban szerepel fő címermotívumként. Érthető, hogy legtöbbször az oroszánt kéri címerükbe az erdélyiek, összesen 178-szor (az állatos címerképek 31 %-a), sajátos viszont, hogy szinte mindig természetes színében, és nem a heraldikában szokásos arany vagy vörös színben. Sajátos ugyanakkor, hogy a párdúc (*leopardus* vagy *pardus*) az erdélyi címerekben nem az oroszán megjelenési formája, hanem valódi foltos párdúc, amely 30-szor jelenik meg fő címerképként (3-szor kétféjűként, amely még tüzet is okád). Tigris viszont csak 3 van. Az Erdély faunájából ismert állatok közül legtöbbször a Szapolyaik által is viselt farkas szerepel (többször növekvőként), összesen 49 címerben (9 %), s azt várnánk, hogy a farkast a medve kövesse, de a galamb (29-szer), a heraldika kedvelt állata, a sas (néhányszor a turul vagy saskeselyű is) és a szarvas (28-szor) jóval népszerűbb, a medvét ugyanis csak 15 esetben választották címerállatnak. Feltűnő, hogy a hattyú milyen népszerű volt, 19 esetben került a pajzsra, de a sólyom is 14-szer szerepel a címereken, egyszer pedig a karvaly is egy Karuly nevű ember névcímereként. Néhányszor feltűnik a vadkan, a bika és ökör, a dämvad és ló (4-szer), a kakas, a páva, a róka, és 11-szer a fiókáit vérevel tápláló pelikán is. A kecske, a hiúz és a strucc azonban csak egyszer szerepel. A legkülönösebb azonban az erdélyi vadvilágban ismeretlen rinocérosz címerállatként való feltűnése (16109-ben és 1643-ban), erre még választ kell adnia az erdélyi művelődéstörténetnek (gyanítom, hogy a korabeli bestiáriumok, illetve az emblémáskönyvek révén terjedt a rinocérosz ismerete). Az erdélyi erdők madarai közül a fogolymadár, függőcinke, fülemüle, fűrj, rigó, szarka, kanalas gém és pacsirta szerepel, valamint a holló kétszer.

Külön fejezet illeti meg az őrdarut és társait, a heraldika és emblematika ismert jelképeit. A daru, mint ismert vadmadár önállóan is szerepel címerállatként, mégpedig 16 armálisban, ennél azonban többször, 18 esetben őrdaru minőségében, vagyis lábával követ tartva, egyébként legtöbbször jelentését is közli az armális szövege. Az őrdaru mellett 2-szer őrgólya, 1-szer őrhattyú, sőt 1 alkalommal őrstrucc is szerepel, feltehetően a daruhoz való hasonlatossága miatt, egyébként a strucc ezen kívül csak 1-szer fordul elő „önállóan”, vadmadárként.

A fő címerkép motívumainak klasszifikációja 3. (Egyéb címerképek)

A primer címerképeken megjelenő növényzet sokkal inkább a heraldikai flórából válogat, mint a korbéli Erdély természeti környezetéből. Bár 10 esetben (az emblematikában is kedvelt) búzakéve, 2-szer pedig a szőlőtő önállóan jelenik meg címerképként, ezen felül csak a fehér heraldikai lilium(ok) és a rózsák szerepelnek önállóan, a két heraldikai növény összesen 11-szer, 1, illetve 2 esetben önállóan, többször azonban kettős, illetve hármas csokorban. Ugyancsak heraldikai elem a pálmafa és pálmaág szerepeltetése (4-szer), ezen túl a hársfa 2-szer, a körte-, cseresznye-, tölgyfa 1-1 alkalommal tűnik fel, akárcsak a fenyő.

Fegyverzet önállóan, nem attribútumként összesen 30 armálisban szerepel (kard, tör, nyereg, sisak, mellvért, szablya), kétszer viszont ostromjelenetet jelenít meg a címerleírás, ami ismét csak címereslevelek forrásértékére hívja fel a figyelmet. Az erdélyi műveltség, illetve az értelmiségi elit forrása lehet az a 10 címerleírás, amelyben a görög-római mitológia lényei és kultusza jelenik meg. Az antikvitásnak az erdélyi műveltségben betöltött szerepét egyébként az erdélyi fejedelmek egyéb okleveleiben is vizsgálhatjuk, több arena foglalkozik ugyanis a római történet és mitológia példáival.

Feltűnően kevés az élettelen tárgy mint primer címerkép, alig 10 esetben találhatunk csak a foglalkozásra vonatkozó eszközöket önállóan, ezek szintén csak attribútumként jelennek meg. 3 ízben szívet, 2-szer hajót ábrázolnak a címerben, s a heraldikában oly fontos korona is csak 4 esetben szerepel önállóan.

Másodlagos címerképek (A fő címerkép attribútumai)

Másodlagos címerképeknek tekintjük a fő címeralakhoz kapcsolódó tárgyat, esetleg élőlényt, amely jelentőségét is a primer lénytől vagy tárgytól nyerte. A kései heraldikára jellemző a zsúfolt címerkép, s így az erdélyi armálisok között 1635 címeren, az összes 92 %-án szerepel valamilyen kapcsolódó tárgy. Bár a fő címerképek páncélos katonái, lovasai (a címerképeken 218 lovas szerepel), a vitézséget jelképező félkarok már elővetítették az erdélyi társadalom militarizált jellegét, a háborús viszonyok a leginkább a másodlagos címerképekben jelennek meg, a másodlagos címerképek között ugyanis 990 esetben, vagyis 60 %-ban valamilyen fegyver szerepel (ebből 690 kard, 76 tör, 75 szablya, 14 puska, 1 pisztoly, 33+5 íj-nyíl, 40 kopja, 15 buzogány).

A második címerképek között 186 esetben találunk állatot (11 %), ebből 127 lovat, mint a lovas vitéz legfőbb kísérőjét. Nem sokkal kisebb arányban tűnnek fel növényi attribútumok, 152-szer szerepel növény a fő címeralakon vagy mellette, 52-szer búzakalász vagy kéve, 2 esetben köles, néhányszor szőlőtő vagy szőlőfürt, a legtöbb-

ször azonban jelképes heraldikai növények, mint a lilium, borostyán, olajág, babér, ezekből többször koszorú.

A másodlagos címerképek attribútum-jellegét húzza alá, hogy magas számban, 151 esetben szerepel foglalkozásra utaló tárgy közöttük, legtöbbször a címeralak kezében. A kézműipar, gazdaságtörténet, illetve a művelődéstörténet fontos forrása lehet a foglalkozás-címerlek leírása, amelyek a hivatások jellemző eszközeit, jellegzetes tevékenységi formáit is leírják.

A másodlagos alakok között 61-szer szerepel ember vagy valamely testrésze. 5-ször jelenik a török mint ellenség, 1-szer a tatár magyar ellenfelével szemben, 2-szer tatár, 6-szor török, 3-szor német ellenség feje fekszik a porban a magyar vitéz előtt. Van több olyan címer is, amelyen a magyar lovas török ellenfelének holttestén tapos lovával. 45 ízben egyéb tárgy szerepel, köztük az ismert heraldikai elemek (aranygyűrű, korona, nap-hold-csillagok, szív stb.).

Harmadlagos és negyedleges címerképek

A címerek zsánerszerű kompozíciójára jellemző, hogy a fő címeralakot vagy címerábrát harmadlagos sőt negyedleges címerképek is kísérhetik, így az erdélyi címeradományok közül 826 címerleírásban (46 %) harmadlagos 134 esetben (7,5 %) negyedleges címerkép is megjelenik.

A harmadlagos címerképek jellemzője szintén a fegyverek túlsúlya, hiszen 267 címerleírásban (32 %) szerepel a fegyver harmadik elemként, feltűnő viszont, hogy 39 esetben kopja vagy zászlós kopja, illetve zászló tűnik fel, a buzogány, íj és nyíl mellett természetesen itt is a kard van túlsúlyban.

A harmadik címerelem fő jellemzője azonban az emberfej, főként a török ellenség feje a magyar kardjára vagy törőre tűzve, illetve kezében tartva, de többször szerepel tatár feje, illetve 3-szor német katona feje is. 161 címerleírásban szerepel levágott fej (kb. 20 %), két ízben az ellenség karját vágta le a magyar vitéz, de teljes valójában is megjelenik a török mint ellenség, kétszer fogolyként vezetik. Az állat már ritka, de a foglalkozásra jellemző attribútumok még mindig 88 címerleírásban feltűnnek a harmadik helyen (kb. 11 %).

Negyedleges címerképet már csak 201 leírásban határoztunk meg, ezek között a növényi (heraldikai) attribútumokat és a levágott török fejet közel egyenlő arányban (30-31 esetben) találjuk, valamivel kevesebb a fegyver és a foglalkozásra utaló szerzőszám vagy eszköz, illetve a szokásos heraldikai elemek (korona, csillag), az állatok is megfigyeltak, bár a harmadlagos címerállatokhoz hasonlóan itt is feltűnnek a kígyók, főként kardra, botra tekeredve.

Az oromdíszek címerképei

Bár a sisakdíszek kultusza nem jellemző az egyszerűségegre törekvő erdélyi heraldikára, a statisztikai vizsgálat meglepő eredménnyel zárult, a leírások alapján az erdélyi fejedelmek adományai között 469 oromdísz szerepel, vagyis az összes armális 26 %-án a sisakra is tettek jelvényt. A heraldika szabályainak megfelelően legtöbbször a pajzscímer, vagy annak egyes elemei jelennek meg. Feltűnő a félkar nagy száma, 117 sisakdíszben szerepel (az összes 25 %-án), s nem csak a pajzscímer másolataként, hanem ak-

kor is, ha a pajzson nem szerepelt. Úgy tűnik, ha a militáris elem valamiképpen hiányzott a pajzsról, a fegyvert tartó félkarral tették valódi katonai szimbólummá a frissen elnyert címert, hiszen a hadi szolgálatra, vitézségre utaló elem nem hiányozhatott a címerből. Sisakdísznek 49 esetben, hasonló céllal, oroszlánt helyeztek, de közel egyező arányban szerepel az erdélyi heraldikai flóra legkedveltebb virága, a lilium, illetve a sisakdíszeken gyakori struccotoll és sasszárny is. Mindez az európai heraldikai hatásra utal, az viszont már erdélyi sajátosság, hogy (fecskefarkú) zászlós kopja 18-szor jelenik meg önállóan a sisak díszeként.

Státus, foglalkozás és a címerkép kapcsolata (Katonák, papok, írnokok és tisztviselők, kézművesek)

A statisztikai elemzés egyik nívója a foglalkozáscímerek összegyűjtése, hiszen az erdélyi címerek között bizonyos hivatások, elsősorban a katonai tisztségek (lovasszázados, tizedes, hadnagy, gyalogpuskás, százados), illetve az udvari és főúri szolgák, valamint a kézművesek és értelmiségi foglalkozásuk teremtették sajátos heraldikát. Feltehető, hogy az udvari és uradalmi szolgálattevők között (ajtónálló, majoros stb.) mennyire elterjedt volt a bot mint tisztviselői jelvény használata, ugyancsak bot volt a gyalog tizedesek hadi jelvénye is. A kézműves-címerek nemcsak az iparukra jellemző szerszámot teszik jelvényükbe, ez leginkább a szabókra jellemző, akik szinte mindig nyitott szabóollóval jellemzik tevékenységüket, hanem önmagukat is, amint iparukat üzik. A szerszámok, instrumentumok nemcsak a mesterség, hanem a mester jelvényei is: trombita–tormbitás, konyhakés vagy kanál–szakács, vadászgerely–vadász, török-síp–zenész, hegedű–hegedűs, lant–kobzos, kalapács vagy fújtató–kovács, hiúzbőrök–szűcs, posztóvég–szabóinas, ajtó–ajtónálló, ezüstedény–ötvös, borbélytál vagy sebész-kés vagy foghúzó eszköz–borbély, kárpitoseszköz–paplanos, sólyom és kesztyű–solymász, sőt még egy sótutajos is szerepel, amint sótutaját irányítja.

A kutatás eredménye, hogy a legnagyobb arányban két foglalkozás – az írnoki és papi – jelképei képviseltetik magukat a mesterségjelvények között. A címeradományok között 66 írnoknak és 39 papnak szól, az előbbieket félreismerhetetlen obligát címere az író toll (*penna scriptoria*), az utóbbiak legtöbbször maguk jelennek meg hosszú papi palástban, 3-szor oltár előtt, összetett kézzel és általában térden imádkozva a címerben, hivatásuk jelvénye pedig a Biblia (nem egyszer arany színben vagy csattal), vagy a könyv. Van evangélikus, sőt ortodox papi címer is.

Fegyvertörténet és „lótörténet”

Az adatbázis a törökkori Erdély hadtörténetére, főként a fegyvertörténetre is fontos adalékokkal szolgál, hiszen az adományosok legnagyobb része katona, aki fegyverzetben jelenik meg címerén. Bár az egyes szúrófegyver-fajtákat nehéz azonosítani, mivel nem dönthető el, hogy a latin címerleírásokban szereplő kifejezések (*ensis, gladius, pugio*) mögött pontosan milyen kardot értenek, az adatbázisban a *pugio*-t, a *spica*-t, a *dolum*-ot törnek, rövid egyenes kardnak tekintettük, míg az *acinacea*-t, *framea*-t szabványának. Néha egyébként a szövegben görbe kard szerepel, ami feltétlenül a szabályát jelentheti. Egy ízben a szövegben a kardot a *machaera* görög szó jelenti, ez azonban

érthető lesz, ha megnézzük az adományosokat, hiszen a bécsi származású görögök feltehetően anyanyelvükön nevezték meg a kardot, amikor címert kértek (az armális egyébként fennmaradt, s ma a kolozsvári Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában található).

A fegyvertörténet szempontjából fontos a főként lovasok által használt kopják, illetve zászlós kopják említése, sokszor leírják a kétszínű fecskefarkú zászlócskák színeit is (általában vörös-sárgák), de többször szerepel gyalogos zászló is, ami a vexillológia számára szolgálhat forrásul. Szerepel a leírásokban ágyú, sőt számszerű is. A címereken nyomon követhető a buzogányok mint fegyverek és hatalmi jelvények használata, de a leírások ősi magyar fegyverként említik a harci bárdokat is, ennek egy kisebb, ugyancsak a régi magyarok által használt változata is megjelenik az egyik armálisban.

Sokkal fontosabb azonban a tűzfegyverek erdélyi használatának kérdése, a címerek ehhez is szolgálhatnak forrással a puszkák mint attribútumok leírásával. A puszkákat először még a 16. század végén említik az armálisokban, akkor azonban még csak a puszkagolyó ütötte sebek okán, a 17. században azonban már a gyalogosok, majd a lovasok fegyvereként is megjelenik, amint az alábbi táblázat mutatja:

1584.05.09	félkar	puszkagolyó
1588.12.30	fogolymadár	puszkagolyó
1618.12.29	farkas n.	puska
1630.04.24	katona	puska
1638.04.20	ember	puska
1641.05.19	ember	puska hosszú
1646.03.19	ember	puska
1649.02.17	ember	puska hosszú
1656.10.04	ember	puska
1659.02.09	ember	puska/bombarda
1659.03.20	lovas	puska
1662.07.24	lovas	puska
1662.11.23	lovas	puska
1662.11.30	lovas	puska
1663.01.03	lovas	puska
1663.02.16	lovas ifjú	puska
1663.05.23	lovas	puska

A fegyvertörténet külön fejezete a tesseni puska divatja az erdélyi gyalogpuskások körében. A tesseni („tesenyi”) puska először 1659-ben jelenik meg armálisban, s 1663-ig ezen kívül még 8 alkalommal szerepel a címernyerő legfőbb fegyvereként, ezután már nem említik az adományok.

A hadtörténethez kapcsolódik a törökkori erdélyi lovak kérdése is, melyre szintén találunk az armálisokban adatokat. A címerleírások említenek idomított lovat, török és magyar lovakat, de a legtanulságosabb a korabeli lószínek említése, a legkülönlegesebb az almásderes (*candidus per medium ruber* vagy *albus rubro colore stillans*). A 116 lószín között a legtöbb a sötét és világos színű ló: 29 fekete, 16 feketés

(*subniger*), 4 sötét (*fuscus/subfuscus*), 25 fehér, 7 fakó (*subalbus/gileus*), de a 2 almásderes mellett van 6 vörös, 4 pej (*subrufus/spadiceus*), 1 skarlátszínű, illetve 3 szürke, 8 sárga, sőt 3 kék ló is.

Emblematika és heraldika

A különleges címerképek (márványoszlopok, piramis alakú kő borostyánnal, bőség-szaru, rinocérosz, őrdaru, örstrucc, mitológiai alakok stb.) és leírások továbbmutatnak a barokk emblematika irányába, az egyes motívumok vizsgálata talán a címerképek forrásához, s így az erdélyi és európai műveltség, kultusz és iskolák kapcsolatához is elvezethet. 8 esetben jelmondat is szerepel a leírásban, amelyek szintén az (irodalmi) műveltség és a vallásos kultusz felé mutatnak.

A címerek bizonyos heraldikai jellemzőit (a címerképek és a sisakdíszek motívumainak vizsgálatán túl) is tartalmazza az adatbázis. A pajzs jellemzői igazolják, hogy az erdélyi heraldika szinte csak a címerképet ismeri, a heroldalakokat nem, s a pajzs osztása is idegen tőle. A címereknek csak egy igen kis hányadán osztott a pajzs (34 esetben = 1,9 %), általában vörössel és kézzel van hasítva, illetve szelve, s a pajzs máza általában kék, s az osztott pajzsokat nem számítva 2 zöld, 61 vörös, 1 barna, 2 bíbor, 2 jácintszínű és 2 fehér. Jellemző a négyszögű pajzs is.

A címerek kultuszának és a mentalitásban, műveltségben betöltött szerepének forrása a leírásokban található címerszimbólika is. Az erdélyi címeradományok között 22 leírásban megemlékeznek a címerképek szimbolikus jelentéséről is, igazolva, hogy a címer nemcsak a nemességet jelölő jelvény, hanem a kultusz, a műveltség része is.

Összegzés

A címerképek klasszifikációja az erdélyi-partiumi (s részben a felső-magyarországi) társadalmat végtelékig militarizált társadalomnak mutatja, ami egyfelől a törökkor sajtós bel- és külpolitikai viszonyaival magyarázható, másfelől utal arra, hogy a címerképek és a címert elnyerők között meghatározó súllyal szerepeltek a katonai elemek. Ezt a megállapítást – a katonát és félkart mint címerképet hordozó armálisok meglepően magas aránya mellett – az is erősíti, hogy a hadviselésre utaló attribútumok akkor is megjelenhetnek az oromdíszben, ha a pajzs címerképéről hiányoznak.

Kutatásom fontos eredménye és tanulsága, hogy megerősíti azt a történettudományban már régóta vallott véleményt, hogy a címeradományozás része az uralkodó társadalmi és katonai politikájának. Egyfelől: modern értelemben vett kitüntetés nem lévén a korban, az armális (és az esetlegesen vele járó egyéb kedvezmények) mintegy a társadalmi tevékenység, főként katonai szolgálat jutalmaként fogható fel, másrészt a fejedelmek az adományokkal próbáltak társadalmi bázist, személyükhöz és a fejedelemséghez lojális elitet létrehozni. Növum azonban, hogy sikertelen és hibás fejedelmi igazgatás eszköze is lehetett az armalista réteg felduzzasztása, II. Rákóczi György katasztrófához vezető politikai gyakorlatát ugyanis a nyakló nélküli nemesítés jellemezte.

A kutatás legfőbb eredménye az adatbázis felállítása, amelyben meg- és vissza-kereshetők az armális legfontosabb adatai, így a címerleírások, címerképek egyes ele-

me is, s segítségével tetszés szerinti lista felállítható a heraldikai és egyéb történeti kutatások segédleteként.

A kutatás továbbfejlesztése egyrészt a magyar Királyi Könyvekre való kiterjesztéssel, másrészt a fennmaradt eredeti armálisok tanulmányozásával valósulhat meg. Az utóbbit már elkezdtem, eddig a kassai Állami Területi levéltárban (Štátny oblastný archív Košice) és a kolozsvári Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában, illetve két megyei levéltárban (Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) kutattam fel az erdélyi címeradományokat, és vettem össze a Királyi Könyvek adatbázisával. A Magyar Országos Levéltár CD-n megjelent armális-gyűjteményét is bevontam a vizsgálatba, s bár ezek még a kezdeti lépések, a fennmaradt oklevelek és a másolati könyvek adományai között igen kis arányú a megfelelés, ami azt igazolja, hogy az adományoknak csak egy része került be Királyi Könyvekbe.